

आमुखम्

सर्वासु भाषासु किमप्यान्तरं सौन्दर्यं विशिष्टं राजते यस्मादेव तदितरस्माद्भिद्यते । तच्च भाषायाः प्रौढिमया सम्प्रेषणक्षमतया तत्परम्परामधुरिमया च सम्पद्यते । पुरातनी च सनातनी भाषा वर्णपदवाक्यचमत्कृतिञ्चापादयति । नवनवासु तद्विकासस्यापूर्णताया यथेच्छपदगुम्फन-स्वातन्त्र्यन्नार्हति भवितुम् । संस्कृतवाग् अनिर्ज्ञातप्रत्नकालात् विश्वस्मिन् सर्वत्र देशेषु मानवसमाजमभिव्याप्य वरीवर्ति । इदमस्या वैशिष्ट्यं येनागणिताब्देभ्यः समाजे व्यवहृता अतितरां व्याप्ता चास्ति । अत एव अतिमधुरा संस्कृता व्यवस्थिता सर्वाङ्गपरिपूर्णा च राजते यदन्यत्र भाषास्वननुभूतम् ।

इदमस्या अपरं वैशिष्ट्यं यदत्र नानाचित्राणि दरीदृश्यन्ते वर्णचित्रं, शब्दचित्रम्, अर्थचित्रं, विविधबन्धादि च । तत्र तत्र कृतिषु कवीनां कृतिनाम् अलङ्कार-प्रहेलिका-बन्धादिविविध-शब्दार्थचित्राणि प्रत्यक्षं रमयन्ति, द्योतयन्ति चित्रवैचित्र्यम् ।

सेयं परम्पराऽविच्छिन्ना प्रवर्ततेऽद्यापि साम्प्रतम् । तथापि अविज्ञातचित्राणि विस्मृतचित्राणि च परिचितचित्राणि विधातुं विहितसमारम्भाः अधिगतकविहृदयाः विद्वांसः वी. बालसुब्रह्मण्यमहोदयाः चित्रम् इत्यभिधानेन नानाकृतिभ्यः चित्रबन्धान् सङ्कलय्य त्रिषु भागेषु प्रास्तुवन्निति प्रमोदावहोऽयं विषयः । अस्मिन्नपि वार्धके संस्कृतसेवनतत्पराः इमे ग्रन्थममुं यथास्थानम् अपेक्षितटिप्पण्या विभूष्य प्रकाशनयोग्यं विधाय अनुगृहीतवन्त इति तेभ्यः सनमोवाकम् आधमर्ण्यं प्रकाशयामः । एष ग्रन्थः संस्थानस्य भारतस्वातन्त्र्य स्वर्णजयन्ती-ग्रन्थमालायाः चतुश्चत्वारिंशत्प्रसूनरूपेण पुष्पितः विदुषां पुरतः समुपस्थाप्यते । आशासे च ग्रन्थोऽयं सहृदयानां तोषाय स्यादिति । प्रकाशनसम्बन्धिकार्यजातं निर्व्यूढवन्तं शोध-प्रकाशनविभागस्य सहायककुलसचिवं श्रीमन्तं डॉ० प्रकाशपाण्डेयं तदनुयायिकार्यकर्तृगणं च अभिनन्दामि । समये सुन्दरतया ग्रन्थस्य मुद्रणं कृत्वोपकृतवते विद्यानिधिप्रकाशनाधिपतये श्री बदरीनाथ-तिवारी-महोदयाय अभिनन्दनानिसमर्प्यन्ते ।

२६-०५-२००६

वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

कुलपतिः

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल् एरिया,

जनकपुरी, नवदेहली-११००५८

Contents

Acknowledgements
Resume in English, French & German

Volume I Svāra Chitram Poetry of Sound

Chapter		Page
1	Prastavana	1
2	Anuprasa	61 ✓
3	Yamakam	121
4	Anulomapratilomam	229
5	Niyamam	285

Alphabetical Index to Slokas
Chronology of Authors
Bibliography

patron of poets. He himself is credited with a vairiety of books, of which Sarasvati-kanthabharanam and Sringara-prakasa are on poetics. He clarifies that an ugly woman adorned with many jewels remains ugly. A bad poem is not improved by any number of अलङ्कारः.

समुद्रकस्थितहारकेयूरपारीहार्याद्यलङ्कारवत् ।

A group of words containing only an apparent repetition is an अलङ्कार. It is dependent on poetry, which it beautifies. When it is viewed with reference to itself as a separate item, it is no longer an अलङ्कार, like necklaces, bangles and ear-rings kept locked in a box.

It is the body of the काव्य which is decorated. The आत्मा is रस.

Rajanaka Ratnakara (800), a court poet of King Avantivarman of Kashmir, along with Anandavardhana and Sivasvami, was endowed with scholarship, erudition and poetic technique. His renowned Mahakavya, Haravijayam, running into 4693 verses in 50 Sargas, has been unsurpassed in extent. (Surprisigly, because of its length this work is not studied in our Universities). At the end, Ratnakara claims that even a non-poet shall become a poet by studying his *magnum opus* whereas a कवि, poet, shall become a महाकवि, one of greater rank. The commentary by the famous Rajanaka Alaka (1050) is incomplete and stops in the middle of the 46th Sarga. He was extolled by Kshemendra (1000) for his profuse use of वसन्ततिलका metre.

Kshemendra or Vyasa Dasa was a versatile and profuse writer with an uncanny insight, who was the court poet of King Ananta of Kashmir.

काव्यस्यालमलङ्कारैः किं मिथ्यागणितैर्गुणैः ।

यस्य जीवितमौचित्यं विचिन्त्यापि न दृश्यते ॥ 7

अलङ्कारास्त्वलङ्कारा गुणा एव गुणाः सदा ।

औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् ॥

(औचित्यविचारचर्चा -4,5) 8

परस्परोपकारकरुचिरशब्दार्थरूपस्य काव्यस्योपमोत्प्रेक्षादयो ये प्रचुरालङ्कारास्ते कटककुण्डलकेयूरहारादिवदलङ्कारा एव, बाह्यशोभाहेतुत्वात् ।

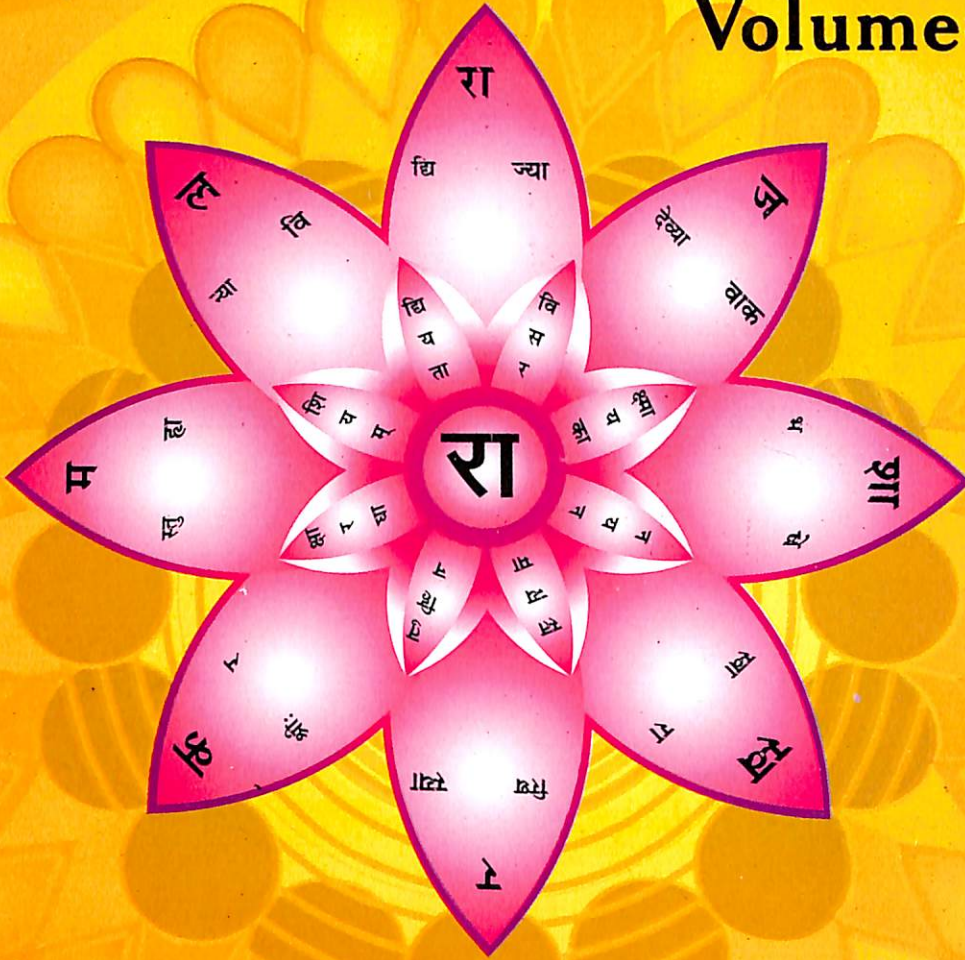
**RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
DEEMED UNIVERSITY,
56-57, Institutional Area, Janakpuri,
New Delhi - 110058**

GOLDEN JUBILEE OF INDIA'S INDEPENDENCE SERIES-44

CHITRAM

Poetry of Entertainment

Volume-II

V. Balasubramanyam

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University, New Delhi

आमुखम्

सर्वासु भाषासु किमप्यान्तरं सौन्दर्यं विशिष्टं राजते यस्मादेव तदितरस्माद्भिद्यते । तच्च भाषायाः प्रौढिमया सम्प्रेषणक्षमतया तत्परम्परामधुरिमया च सम्पद्यते । पुरातनी च सनातनी भाषा वर्णपदवाक्यचमत्कृतिञ्चापादयति । नवनवासु तद्विकासस्यापूर्णताया यथेच्छपदगुम्फन-स्वातन्त्र्यत्रार्हति भवितुम् । संस्कृतवाग् अनिर्ज्ञातप्रत्नकालात् विश्वस्मिन् सर्वत्र देशेषु मानवसमाजमभिव्याप्य वरीवर्ति । इदमस्या वैशिष्ट्यं येनागणिताब्देभ्यः समाजे व्यवहृता अतितरां व्याप्ता चास्ति । अत एव अतिमधुरा संस्कृता व्यवस्थिता सर्वाङ्गपरिपूर्णा च राजते यदन्यत्र भाषास्वनुभूतम् ।

इदमस्या अपरं वैशिष्ट्यं यदत्र नानाचित्राणि दरीदृश्यन्ते वर्णचित्रं, शब्दचित्रम्, अर्थचित्रं, विविधबन्धादि च । तत्र तत्र कृतिषु कवीनां कृतिनाम् अलङ्कार-प्रहेलिका-बन्धादिविविध-शब्दार्थचित्राणि प्रत्यक्षं रमयन्ति, द्योतयन्ति चित्रवैचित्र्यम् ।

सेयं परम्पराऽविच्छिन्ना प्रवर्ततेऽद्यापि साम्प्रतम् । तथापि अविज्ञातचित्राणि विस्मृतचित्राणि च परिचितचित्राणि विधातुं विहितसमारम्भाः अधिगतकविहृदयाः विद्वांसः वी. बालसुब्रह्मण्यमहोदयाः चित्रम् इत्यभिधानेन नानाकृतिभ्यः चित्रबन्धान् सङ्कलय्य त्रिषु भागेषु प्रास्तुवन्निति प्रमोदावहोऽयं विषयः । अस्मिन्नपि वार्धके संस्कृतसेवनतत्पराः इमे ग्रन्थममुं यथास्थानम् अपेक्षितटिप्पण्या विभूष्य प्रकाशनयोग्यं विधाय अनुगृहीतवन्त इति तेभ्यः सनमोवाकम् आधमर्ण्यं प्रकाशयामः । एष ग्रन्थः संस्थानस्य भारतस्वातन्त्र्य स्वर्णजयन्ती-ग्रन्थमालायाः चतुश्चत्वारिंशत्प्रसूनरूपेण पुष्पितः विदुषां पुरतः समुपस्थाप्यते । आश्रासे च ग्रन्थोऽयं सहृदयानां तोषाय स्यादिति । प्रकाशनसम्बन्धिकार्यजातं निर्व्यूढवन्तं शोध-प्रकाशनविभागस्य सहायककुलसचिवं श्रीमन्तं डॉ० प्रकाशपाण्डेयं तदनुयायिकार्यकर्तृगणं च अभिनन्दामि । समये सुन्दरतया ग्रन्थस्य मुद्रणं कृत्वोपकृतवते विद्यानिधिप्रकाशनाधिपतये श्री बदरीनाथ-तिवारी-महोदयाय अभिनन्दनानिसमर्प्यन्ते ।

२६-०५-२००६

वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

कुलपतिः

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल् एरिया,

जनकपुरी, नवदेहली-११००५८

Contents

Volume 2 Artha Chitram Poetry for Entertainment

Chapter		Page
6	Chitrabheda	1
7	Chyutakam	23
8	Gudham	64
9	Bindumati	118
10	Prasnottaram	121
11	Vakrokti	158
12	Prahelika	202

Index to Slokas

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं

चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।

हुंहुंहुं हुंहुं हुं हुंहुं

कूजितं भवति मानधनायाः ॥ (साङ्गधर -509) 20 समस्यापूरणं

This verse is attributed to Queen Vijjaka (650), wife of Chandra-ditya, son of Pulikesin II, who is said to be Sarasvati incarnate except that she was dark of complexion. The third line is the समस्या. Catching hold of her hair and lifting the face, the lover kissed the heroine while she cooed Hum-Hu... ..

Since कूट and समस्यापूरणं are not specifically mentioned by the authorities on शब्दालङ्कार they are not dealt with in this book.

अर्थत्रयवाची

There are some Slokas which have three or more meanings. These are classified as चित्रकाव्य, under the general category of शब्दालङ्कारः.

जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः ।

दानवर्षी कृतशंसो नागराज इवाबभौ ॥

(किरातार्जुनीयं -15.45) 21 अर्थत्रयवाची

जगतीशरणो भूरक्षणे in protecting the Earth, युक्तः स्थितः is, कृताशंस कृतजयाभिलाष determined to win.

अगराजपक्षे- जगत ईशस्यशरणे in protecting Isvara, युक्तः शक्तः able to, हरिः सिंहः lion, कान्तः मनोहरः delightful, सुष्टु दधाति पालयति इति सुधाः reigns well, असितः कृष्णवर्णः black, कान्त अवसदानात् प्रियः friend, सुधी लेपद्रव्यः an ointment, तद्वत् सिते धवलः white, दानवर्षी बहुप्रद gives large gifts, इना कामेन न च not by desire, पार्थो अगराज इव Arjuna was like Himalaya, King of Mountains.

ऐरावतपक्षे - जगती भुवं Earth, श्यन्ति तनुकुर्वन्तीति ते जगतीशा राक्षसां तेषां रणः तत्र युक्तौ employed in fighting Rakshasa, हरिकान्तः इन्द्रप्रियः Indra's friend, सुधासितो clear as Amrita, स्वच्छः शीलतः कर्मणः वा pure by conduct or action, दानवर्षी

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
DEEMED UNIVERSITY,
56-57, Institutional Area, Janakpuri,
New Delhi - 110058